

EGY ÉPÍTÉSZ VISSZAEMLÉKEZÉSEI NÉGY ORSZÁGBÓL

részlet

I. Gyerek- és ifjúkor Magyarországon

Szülővárosom

1897-ben születtem Pécsen, a Mecsek hegység déli lábánál és lankáin fekvő, akkoriban még idilli dél-dunántúli kisvárosban, amelyet szép román dómtemploma és római-ókeresztény temetőjének maradványai tettek híressé. A római korban Sopianae néven kelta őslakosságú település feküdt itt, ahol az Illíriából Pannóniába vezető hadiút, miután keresztezte a Drávát, a Mecsek hegység akadályába ütközve arra kényszerült, hogy kettéválva megkerülje azt. A hegységet sűrű tölgy- és bükkfaerdők borítják, a lanka alsó része gyümölcsös- és szőlőskertekkel van beültetve. A hegytől keletre fekvő völgyben kőszételepek terülnek el zúgó aknatornyaikkal, gesztenyeerdőkbe ágyazva. A város, az uralkodó északnyugati szelektől védetten, kellemes klímájú, így helyenként öreg csenevész fügefák is előfordulnak, a százötven évig tartó török uralom emlékei. A hegy mészkövéből friss forrás fakad, amely gyermekkorom idején még az egész 40000-es lakosú várost el tudta látni ivóvízzel.

A déli lankáról érkező a városképet a székesegyház szélesen elterülő épületteste uralja, jellegzetes négy tornyával, kelet felé továbbhaladva pedig a belvárosi plébániatemplom óriási, zölddel befuttatott kupolája. Az épület eredetileg török dzsámi volt, amelynek lapos, iszlám stílusú mennyezetét a múlt század végén magas tetőszerkezettel látták el. Ennek tetején aranyozott kereszt ragyogott egy fekvő holdsarló felett, a török félholdon diadalmaskodó kereszténység szimbóluma.

A két meghatározó épület közti terület a székeskáptalanhoz tartozott, a kanonokok barokk és rokokó háza álltak itt, míg a középkori eredetű püspöki palota a Dóm tér nyugati oldalát zárta le. Ettől a tértől délre feküdt a háromsoros gesztenyeallé által árnyékolta „Sétatér”, amely a meleg évszakban esténként a fiatalság találkozóhelye volt. A vasárnapi katonazene melletti korzózás különben a város nagy főterén zajlott, a belvárosi templom előtt, egy nagy, akkoriban még ferde lejtésű, kavicsburkolatú területen közepén a Szentháromság-szoborral. Az egyik oldalon a ciszterek gimnáziuma állt, a másikon a városi hotel és a városháza. A gyakori nyári zivatarok alkalmával a főtér és a belőle kiinduló észak-déli fekvésű utcák rohanó hegyi patakokká változtak. Ilyenkor a már készenlétbe helyezett fahidakat a lehető leggyorsabban előretolták a tér mindkét oldaláról, hogy ne akadjon meg az egész gyalogosközlekedés. A városháza északi oldalán csatlakozott a térhez a fő bevásárlóutca, a messze kelet felé vezető Király utca, amely még a főtérnél is gyakrabban szolgált az esti korzózások helyszínéül.

A város társadalmi viszonyait gyermekkorom idején még erősen meghatározta a püspöki udvar befolyása. Az udvarhoz a székeskáptalan mellett tartozott egy papi szeminárium és egy jogi akadémia is, sok külföldi diákkal. Az egyházi oldalon volt ezenkívül a ciszterek gimnáziuma, amely mellett később létrejött a jezsuita rend gimnáziuma is. A két katolikus

gimnázium mellett az állami főreáliskola, ahová én jártam, kisebb jelentőségűnek tűnt, noha azok az erők, amelyek később a társadalom képét átformálták, kétségtelenül innen eredtek.

A vezető katolikus társadalmi réteg mellett, amely kezében tartotta a megyei és városi közigazgatást, valamint a legfontosabb ipari és kereskedelmi vállalatokat és a bankokat egyaránt, volt még egy befolyásos réteg, amely a maga részéről uralta a szabad foglalkozások és a kereskedelem egy részét, s amely túlnyomórészt zsidókból állt. Noha kétségtelenül létezett egy bizonyos egyházilag formált antiszemitizmus, általánosan elterjedt zsidóellenességről aligha lehetett beszélni. A két csoport társadalmi viszonya mindazonáltal távolságtartó volt. A zsidók teljes mértékben kivették a részüket a közéletből; az apám például tagja volt a városi közgyűlésnek, és alelnöke nemcsak a zsidó hitközségnek, hanem a Kereskedelmi és Iparkamarának is, amelynek utóbb az elnöke lett; mindenütt becsülték és közkedvelt volt. A magánéletben azonban a két réteg nem érintkezett egymással, és nem emlékszem arra, hogy „a másik oldalhoz” tartozó, velem még oly jó baráti viszonyban lévő osztálytársaim közül bárki járt volna nálunk, vagy én náluk...

Az otthonunk

A szüleim háza a korábban fallal és árokkal körülvett eredeti városterület délkeleti sarkán állt.¹ Itt vezetett egykor a kelet-nyugati országút, és emlékszem azokra az időkre, amikor a város utcái még nem voltak leaszfaltozva, és ez az út igazi vidéki út volt, nyáron sűrű porral, esős időben mélyen süppedő sárral. Ezen át vezették a haszonállatokat a környező falvakból a közel fekvő gyakorlótéri marhapiacra, ami miatt napközben nem nyithattuk ki az ablakokat a por és a sok légy miatt. De a Barnum-cirkusz aranyfogú elefántjai is itt, az ablakaink előtt vonultak el felséges léptekkel, nyomukban a tigrisek és oroszlánok ketreceivel. Előttünk masíroztak el a katonák a közeli laktanyához, és a velünk szemben lévő sarkon áldották meg és hintették meg szenteltvízzel, útban a távolabbi temető felé, a szegény emberek koporsóit, majd a pap karingjét a tömjéntartót lóbáló karénekes fiú karjára vetette, mielőtt mindketten hazamentek volna. Így korán megtanultam az első latin szavaimat a halotti imádságból: „circum dederunt...”.

A házunk mögött azonban egy másik világ nyílt. Magas juharfákkal övezett kicsi és csendes kert, a közepén kerek virágágyással, benne rózsák és egy csoport piros *Canna indica*, amelynek fekete, gyöngyszerű gyümölcsét mi, gyerekek minden évben türelmetlenül vártuk... A kert szomszédságában, egy magas kovácsoltvas kerítés mögött óriási cementszertartó udvar terült el, az egyik oldalán hatalmas tárolóhelyiségekkel körülvéve, a másik végén pedig nagyapám háza állt, földszintjén a bornagykereskedés ódivatú irodájával, amelyben apámmal közösen tevékenykedett. Ősszel, a szüret után az egész udvar nyüzsgött a járművektől, amelyek az erjedő musttal teli nagy boroshordókat szállították ide. A hordók betöltötték az udvart, egészen addig, amíg az ellenőrzéseket követően tartalmuk a kigyózó fekete tömlőkön át fokozatosan el nem tűnt a mély pincék kapui mögött. A pincehelyiségek messze a telkünkön túlra nyúltak, és két szintben az egész egykori váráron végighúzódtak, titokzatos katakombákként, ahová nekünk tilos volt belépni.

Ennek a birodalomnak az uralkodója kora gyerekkoromban még az anyai nagyapám² volt, akit csodáltam, magas növésű, erőt sugárzó férfi volt, selymes ősz hajjal és ápolt ősz szakállal. A családfáját a bécsi császári udvari kereskedő és főrabbiig, Samson Wertheimerig (1658–1724) vezette vissza. Alakját az egész városban legendássá tették távoli utazásai: járt Egyiptomban, ahonnan egy bérelt bárkával egészen Karthumig vitorlázott a Níluson,

¹ A szülői ház: Felsőmalom u. 24. [A jegyzeteket a szöveg közreadói, Gantner Eszter és Schweitzer Gábor készítették – A szerk.]

² Wertheimer Jakab (1832–1915)

és eljutott az Északi-fokra is, ahol útközben egy északnordvég faluban tett pihenőn bemutatták II. Oszkár királynak, aki kíséretével ugyanabban a vendégházban szállt meg.³ Az esetet büszkén mesélte nekünk; aligha gyaníthatam, hogy egy jó fél évszázaddal később megismerkedem majd ennek az uralkodónak az unokájával.⁴

Hasonlóképp érdekesek voltak számomra az ezekről az utakról származó emléktárgyak, amelyek egy nagy üvegszekrényben álltak. Volt köztük edény, amely egy egyiptomi sírból származó gabonát tartalmazott, egy különös növény magvakkal teli megkövesedett gyümölcssei, szkarabeuszok, egy egyiptomi ásatásról származó dombormű egy harcosfej töredékével, etruszk vázák, Tanagra-figurák és sok más minden. Különösen izgalmas volt számomra két nagy kazetta, amelyekben egyiptomi templomokat, piramisokat és szobrokat ábrázoló régi acélmetszetek voltak. Az archeológia és az antik művészet iránti későbbi érdeklődésem valószínűleg innen eredeztethető. Volt továbbá egy ólomskatulya is, tele antik érmékkel, amelyeket a nagyapám már korán odaajándékozott nekem, és amelyekből egyes darabokat még ma is őrzök a gyűjteményemben.

Amikor még egészen kicsik voltunk, a nagyapám szívesen üldögélt a gyerekszobánkban, és figyelte, ahogy játszunk. Akkoriban csak ketten voltunk testvérek, a nálam három évvel idősebb nővérem⁵ és én, miután középső testvérünk, egy vakon született kisfiú négyéves korában meghalt.⁶ Tisztán emlékszem a fehér gyerekágyra, amelyben felvatalozva feküdt, és amelyhez odavezettek minket, hogy elbúcsúzzunk tőle. Anyám a szomorú esemény után évekig komor volt és sokat betegeskedett, alig találkoztunk vele. Öt évvel később új fiútestvér⁷ érkezett, majd rövidesen egy kislány⁸ is, anyám pedig szemlátomást összeszedte magát. Intenzív szeretete azonban a két kicsinek szólt; csak később, már szinte felnőttként tudtam bensőségebb viszonyba kerülni vele. Ebben az időszakban halt meg nagyanyám is, s szüleim, hogy nagyapám magányát enyhítsék, néhány éven keresztül rendszeresen átküldtek hozzá ebédelni. Míg az iskolában és otthon magyarul beszélünk – apám az erdélyi határ mellől származott, szinte teljes egészében magyar környékről –, a nagyapám többnyire németül beszélt, ahogyan a városi zsidó lakosság egész idősebb generációja. Így tanultam meg éppolyan folyékonyan németül, mint magyarul.

Hogy ez a franciával ugyanígy történt, azt az olasz Barborini⁹ kisasszonynak köszönhetem, akit roppant kalandos sorsa Pécsre vetett, és aki franciára és olaszra tanította a város fiataljait. Apja II. Abdul Hamid szultán udvari építész volt, ő pedig sokoldalú nevelésben részesült az akkori Konstantinápoly egyik francia kolostorában. Élénk intelligenciájából és muzikalitásából adódóan nemcsak a nyelv, hanem a francia irodalom és történelem iránt is fel tudta kelteni érdeklődésünket. Neki köszönhetem többek között a Napóleon iránti, néhány évig tartó rajongásomat is: az asztalomon évekig ott állt Canova fiatal Bonapartét ábrázoló mellszobrának márványmásolata, amit a szüleim egy olaszországi útról hoztak nekem. Még fontosabb azonban, hogy érdekelni kezdett a sok építészeti rajz, amelyek Barborini kisasszony lakásának falait borították, apja tervrajzainak és épületeinek finoman lavírozott perspektívái; a székesegyház mellett ez volt ébredő építészeti érdeklődésem egyik korai ösztönzője.

³ II. Oszkár (1829–1907) – 1872 és 1905 között Svédország uralkodója. A találkozás történetéhez lásd: Egy pécsi találkozása Oszkár királlyal. *Pécsi Napló*, 1907. december 11., 3.

⁴ VI. Gusztáv Adolf (1882–1973) – 1950 és 1973 között Svédország uralkodója.

⁵ Füchsl/Forbát Emília (1893–1944)

⁶ Füchsl Jenő (1895–1899)

⁷ Füchsl/Forbát Elemér (1904–?)

⁸ Füchsl/Forbát Irma (1906–1944)

⁹ Barborini Laura (1869–1926) – Pécsen élő ének- és nyelvtanár. A visszaemlékezésekben említett édesapa, Giovan Battista Barborini (1820–1891) egyike volt azon itáliai építészeknek, akik a 19. század második felében évtizedeken keresztül az Ottomán Birodalomban működtek.

Nyári örömök

Minden évben, miután befejeződött a tanév, Szent Péter és Pál napján átköltöztünk nagyapám hatalmas nyári házába,¹⁰ amely egy nagy szőlős- és gyümölcsöskertben állt, magasan a város feletti lankákon. Itt gyűlt össze a szerteágazó rokonság mindkét szülőm részéről, legfőképpen a gyerekek, akik a nyári szünetet nálunk, „vidéken” tölthették. És valóban olyan volt itt, mint vidéken. A birtok déli részén elterülő mezőn virágzott az összes vad mezei virág, a lakóház körüli öreg hársfákon a legkülönbébb énekesmadarak fészkeltek, így a meleg, nap-sütötte levegő mindig madárhangtól rezgett. Éjszakánként tücskök százai ciripeltek. A birtokon ősrégi vadgesztenyeallé haladt át, amely árnyékot adott, legöregebb fájának felsőbb régiói pedig menedékkül szolgáltak számomra, ha zavartalanul akartam olvasni. Visszagondolva ezekre a nyarakra, még ma is hallom néha, amint apám legkisebb, zongoraművész hűgának¹¹ játéka betölti a levegőt. Itt váltak életem részeivé Beethoven, Mozart és Scarlatti szonátái, valamint Bach *Das wohltemperierte Klavierja*, amelyek aztán soha többé nem is hagytak el.

A korai nyářejszakák, amelyeket gyakran egy lugasban töltöttünk a szőlőhegy legmagasabb pontján, a hullócsillagokat számolva, szintén felejthetetlenek maradnak, fejünk felett a világító tejúttal, a Nagymedvével és a Cassiopeiával. Erről a pontról a székesegyház tornyai felett elnézve az egész déli horizontot be lehetett látni, Nagyharsány távoli hegycsúcsáig, amely valószínűleg egy kialudt vulkán volt.¹² Zivatarok után itt-ott új csillag villant fel a sötét horizonton, távoli tüzek fényei villámsújtotta paraszti udvarokban, majd hamarosan megszólaltak a segítséget nyújtó városi tűzoltóság szirénái is.

A nyári emlékekhez hozzátartoznak ezek a viharok, amelyekhez foghatót később soha nem éltem át. A kékfekete, világító villámokkal feltöltött felhők hirtelen, sietős menetben tornyosultak a Mecsek hegység nyugati lankái felett, s először tompán guruló mennydörgés, majd recsegő becsapódások követték őket. Ezzel egyidőben köröskörül a hegyekben eldördültek a vihargyúk lövései, hogy szétszórják az esőfelhőket, valószínűleg nem sok sikerrel. Végül lezúdult a zivatar, mintha dézsából öntenék, magával sodorva az agyagos talajt az alattunk fekvő város meredek utcáiba.

A szőlőskertek felett kezdődtek a Mecsek erdővel benőtt részei, mögöttük pedig több kilométer hosszan terültek el völgyek, elszórt erdészházikókkal és vendéglőkkel, itt kószáltam a legszívesebben egyedül. Még messzebb feküdt nyugati irányban a távoli Jakab-hegy, ahová az iskolatársakkal kirándultunk tanítási szünnapokon, a pálos rend öreg, düledező kolostorromjával, amelyben egy egész cigánynemzetség megtelepedett sátraival.

Iskolaéveim későbbi nyaraiból néhányat a Magas-Tátra legszebb helyén töltöttem, a Csorba-tónál, egy nagy, sötét tengerszem mellett, majdnem 1400 méternyire a tengerszint felett, óriási fenyőerdők között, a tisztásokon mohával és páfránnyal. A tó a Magas-Tátra hegység láncá előtt fekszik, a Poprád-völgy szélén, környékéről be lehet látni a Szepesi-síkságot, a másik oldalon pedig az Alacsony-Tátra látszik, fel-felbukkanva a vonuló felhők rései között. Emlékszem az órák hosszát tartó kirándulásokra, amelyeket a hegység belsejébe tettem, elhaladva a magas vízeselek előtt, és a tengerszem-csúcs megmászására, ahonnan a lengyel oldalon egészen mélyre, Zakopánéig le lehetett látni. Felejthetetlen marad az áramló Dunajecen tett utajozás kirándulás is, amely egy kis faluban ért véget, ahol csak hosszú fekete kaftánt viselő lengyel zsidók laktak. A Csorba-tó – éppúgy, ahogy az egész szlovák környék az akkori Felső-Magyarországon, ahol a háború alatt is el kellett töltenem két évet – egyfajta második hazámmá vált. Számptalan emlék köt azokhoz az emberekhez, akikkel itt fiatalkoromban évente találkoztam, s akik közül sokakat később, felnőttként idegen országokba számúzva

¹⁰ A nyári ház: Kaposvári u. 21.

¹¹ Fűchsl Jenny (1873–1942) – a Grünfeld-vonósnégyes hangversenyein hallhatta zongorajátékát a közönség. Lásd például: *Az Újság*, 1910. december 11., 15.

¹² A Harsányi hegy nem vulkanikus eredetű, valójában mészkőből képződött.

láttam újra viszont. Ki tudná elfelejteni a nagy magyar színésznő, Márkus Emília Romola nevű lányát, aki akkoriban balettiskolába járt, majd táncosnóként a csodálatos Nyiszinszkij élettársa lett,¹³ megosztva vele tragikus sorsát?... Vagy az átható tekintetű és finomra nyírt ősz szakállú Sigmund Freudot, aki feleségével és lányával mindig ott töltötte vakációját?...

Technikai csodák

1907-ben Frigyes főherceg és párja ünnepélyes jelenlétében országos kiállítás nyílt Pécsen, amely kitöltötte az egész nyári szünidőnket. Annyi volt a látnivaló, hogy már a felsorolás is meghaladná az emlékezés kereteit. Amire azonban a legjobban emlékszem – a „kinematográf” mellett, amely egy sátorban állt, s ahol hátborzongató történeteket adtak elő zongorakísérettel –, az a nagy léghajó volt, amelybe két napon át töltötték a világítógázt, míg egyre nagyobb és nagyobb lett, hogy aztán vasárnap ünnepi ceremóniák és az egész város ujjongása kíséretében a magasba emelkedjen. Az utaskísérők a város rendőrfőnöke¹⁴ és a népszerű, ragyás főispán, gróf Benyovszky¹⁵ voltak, az utóbbi mint a kormány legmagasabb rangú képviselője, aki, mielőtt megszabadultak volna a nehéz homokzsákoktól, kísérlőjének lepecsételt borítékot adott át, amelyben a nézők szerint a végrendelete volt...

Ebben az időszakban jelent meg városunkban az első „automobil”, amelyhez különösen szoros kapcsolat fűzött iskolatársam és legjobb barátom, Pali¹⁶ révén, aki a zsidó népiskola egyik tanárának fia volt. A kapcsolat a használt gyűjtőgyertyákkal kezdődött, amelyeket Pali előhúzott a zsebéből egy Trentinóban töltött nyarat követően, ahol energikus anyja a szüreti időszakban egy barátnőjének szőlőbirtokán tevékenykedett. Aztán viszont megjelent a nagy Itala-autó is a maga valójában, hogy Pécsen telegen át, ahol nem csekély feltűnést keltett. Mindebben számunkra még egy izgalmas titok is rejlett: Pali Trentinóban szerzett barátját, a sofőr Ettore-t olasz irredentaként üldözték az osztrák hatóságok, és a pécsi tél után Olaszországba akart menekülni. Így érintett meg minket már egészen korán annak a vihar-nak az első szele, amely tíz évvel később a Dunai Monarchia feloszlásához vezetett.

1909-ben Blériot¹⁷ átrepülte a csatornát, és mi rögtön hozzáláttunk, hogy megépítsük monoplánjának modelljét, amely gumiszalag-meghajtással magasra repült a nagy cementudvarunk fölött. 1910-ben Budapesten nagy versenyrepülést rendeztek,¹⁸ amelyen én is részt vehettem, minden akkori repülőgéptípus és a repülés összes nagysága képviseltette magát. Ott volt a két Wright, Farman, Santos-Dumont és Blériot vetélytársa, a kis Paulham, aki keskeny Antoinette-jével 1030 méteres új csúcstól állított fel... Fél évvel később Pécsre jött egy ismeretlen francia, Léon Versepuy,¹⁹ aki napokon át hasztalanul próbálkozott, hogy felemelkedjen a levegőbe egy apró Santos-Dumont-géppel. Végül feltornászta magát hatméteres magasságba, majd a földre zuhant, és eltört az egyik szárnya. A propellerének egy darabját hosszan őriztem.²⁰

¹³ Márkus Emília (1860–1949) leánya, Pulszky Romola (1891–1978) 1913-ban kötött házasságot Vaclav Nyiszinszkijel (1889–1950).

¹⁴ A rendőrség élén ekkor Oberhammer Antal (1871–1930) h. rendőrfőkapitány állt.

¹⁵ Benyovszky Móric (1872–1936) – 1906 és 1910 között Pécs és Baranya vármegye főispánja.

¹⁶ Bodó Pál (1897–1975) – író, újságíró, műfordító. Édesapja Bodó (Weisz) Mór, a pécsi izraelita hitközség iskolájának a tanára volt.

¹⁷ Blériot, Louis (1872–1936) – francia mérnök és pilóta.

¹⁸ Szabó Attila: Az első nemzetközi repülőverseny Budapesten. In: *A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Évkönyve II.* Szerk.: Csáki Krisztina. Budapest, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, 2013. 260–281.

¹⁹ Versepuy, Léon (1881–1954) – francia pilóta.

²⁰ Lásd: Versepuy gépe megrongálódott. *Pécsi Napló*, 1910. szeptember 10., 5. Néhány nappal korábban azonban több ezer néző jelenlétében sikeres repülést hajtott végre Pécsen. Lásd: Hurrá,

Az ezután következő néhány évetem a fizikai kísérletek és mindenféle gépek iránti érdeklődés uralta, ami valószínűleg minden korombeli fiú életéhez hozzátartozott. Otthon hamarosan egész gyűjteményem volt berregő és villámokat szóró elektromos készülékekből, amikor pedig ezek már nem voltak képesek új mutatványokra, egyik tanárunk hatására, aki sikeresen keltette fel diákjai érdeklődését tárgya iránt, az éveken át féltetett zsebpénzemből kémiai laboratóriumot alakítottam ki a szobámban, amit néhány robbanás és savaktól elszíneződött szőnyegek jeleztek... Ilyesfajta időtöltéseim egy ideig azáltal is megerősítést nyertek, hogy apám épp ebben az időben zárta be egyre rosszabbul menő bornagykereskedését, megvásárolt viszont egy régi sörfőzdét, és modernizáltatta. Jó néhány órát eltöltöttem ott, a gépek és az épülőfélben lévő új épületek között. Hamarosan azonban már sokkal jobban vonzott a magas hűtőtorony, amelynek tetejéről tavasszal felvázolhattam a virágzó gyümölcsöskertekre nyíló kilátást. A néhány évig tartó fizikai és kémiai érdeklődésem után egyre inkább – miközben szívesen kószáltam a város új épületeinél is – a rajzolás és a festés vált a kedvenc elfoglaltságommá, az utolsó iskolaévek olykor egészen intenzív munkája mellett.

Valószínűleg ritka dolog, hogy az ember nem szorongással gondol vissza az iskolaéveire, mint arra az időszakra, amikor szabad fejlődésében értetlen tanárok akadályozták meg. Én viszont szívesen idézem fel utolsó iskolaéveimet, amelyek során néhány tanárunkra már inkább barátként tekinthetünk, akik szövetségeseink voltak abban a törekvésben, hogy megszabadulhassunk az ódivatú tanterv által ránk kényszerített kötöttségektől. A fővárosban a századforduló körül ébredő, a kulturális és politikai élet minden területén jelentkező szellemi megújulás, amely a radikális szépirodalmi folyóiratban, a *Nyugat*-ban – élén a költő Ady Endrével –, valamint a Társadalomtudományi Társaságban és az 1900-ban alapított *Huszádik Század* című tudományos folyóiratukban öltött testet, lassan a nagyobb vidéki városokban is érezte hatását. Egyelőre azonban még megpróbálták távol tartani ettől a mozgalomtól az iskolát, amelynek irodalom- és történelemoktatása a régi nemzeti kulcsszavakon nyugodott. A felsőbb évfolyamokon voltunk viszont néhányan, akik tehetséges és érdeklődő diákként meg akartuk kísérteni a régi láncok lerázását. Ennek útját az iskola régi „önképzőköri” hagyományának megújításában láttuk, aminek keresztülvitele a kör titkáraként az én feladatomban lett. Három különböző csoportot hoztunk létre, az irodalom, a képzőművészet, valamint a zene és a természettudományok számára, s ez lehetővé tette, hogy mind a három területen egyidejűleg végezzünk koncentráltabb önképzőköri munkát, messze túllépve az iskola szakterületének határait. A csoportokban folyó munka főleg az adott tárgy témáiban írt dolgozatok megvitatásából állt, továbbá a művészeti csoportban kamara- és szólózenei darabok előadásából, mert volt közöttünk néhány rátermett zenész is. A zongoristánk például Halász Dezső²¹ volt, jó barátom, akit később még viszontlátunk majd.

Érdeklődési köröm radikális átalakulását nem utolsósorban egy távoli rokonunk²² nagy könyv- és grafikai gyűjteménye ösztönözte: a rokon egy magánbank fiatal társtulaj-

Versepuj! *Pécsi Napló*, 1910. szeptember 6., 3.

²¹ Halász Dezső (1897–?) – Forbát Alfréd iskolatársa a Pécsi Állami Főreáliskolában. A két világháború közötti időszakban Zágrábban élt.

²² Ullmann Marcell (Mór), az 1913-ban csődbe jutott Ullmann M. Károly Bank- és Váltóüzlet egyik belfagya volt, aki utóbb 1915. május 30-án Drohobyc térségében tartalékos főhadnagyként halt hősi halált az első világháborúban. Az Ullmann-bankház bukásához lásd Gál Zoltán: A pécsi magánbankárok felemelkedése és bukása a XIX. század derekától az 1930-as évekig. In: *Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből*. Szerk.: Szirtes Gábor – Vargha Dezső. Pécs, Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara – Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 2005. 41–44.

donosa volt, visszavonultan élő különc, aki a legcsekélyebb érdeklődést sem mutatta az öröklött üzlet iránt, s a kisváros fullasztó atmoszférájából inkább az európai szellemnek abba a gazdag és ragyogó világába menekült, amely századunk első évtizedeiben élte virágkorát. Könyvtárában ott volt az újabb német és skandináv irodalom minden műve, amelyekről az iskolánkban mit sem lehetett hallani, Gerhard Hauptmann, Thomas Mann, Rilke és Hofmannsthal, Ibsen, Strindberg és egyéb szerzők, akiket itt ismertem meg. Különösen Ibsen volt rám nagy hatással, akinek „lángjáról” – apám szkeptikus fejrázásai mellett – tanulmányt is írtam.

Talán még az irodalomnál is erősebben hatottak rám ebből a gyűjteményből az új könyvművészet darabjai; az irányzat Angliából terjedt át a kontinensre, fő képviselői William Morris, Walter Crane és Aubrey Beardsley voltak. Ekkor ismerkedtem meg azoknak a modern művészeti irányoknak a kezdeteivel, amelyekkel tíz évvel később közeli viszonyba kerülhettem. Itt láttam először Kandinszkij *A két lovasát* és Franz Marc alkotásait, valamint olvastam Kandinszkij első írását, *A szellemiség a művészetben* című szöveget.

Az irodalmi és művészeti megvilágosodásnak ez a forrása egyszer csak hirtelen apadt el. A bank 1913 őszén csődbe ment, megrázva a város jó néhány vagyonát és ipari üzemét, a gyűjteményt pedig elárverezték. A bank tulajdonosának, akivel az évek során szoros barátságot kötöttem, el kellett fogadnia egy állást egy fővárosi könyvesboltban, ahol néha találkoztam vele, mielőtt néhány évvel később elesett volna a kárpáti fronton. Néhány könyvet, amelyek különösen kedvesek voltak számomra, apám megvásárolt nekem az aukción;²³ ma is őrzöm őket...

A könyvművészetben belül különös érdeklődéssel fordultam az ex librisek felé. Imre barátom,²⁴ a munkásbiztosító vezetője, a szociáldemokraták csodált titkárának, Hajdu Gyulának a testvére szisztematikusan gyűjtötte az ex librisek nyomtatott képeit. Ennek a gyűjteménynek a hatására én is elkezdtem ellátni az ismerőseimet különböző ex librisekkel. Később, amikor ennek híre ment, egy művészeti és gyűjtőszervezet, a budapesti Szent György-céh számozott mappában kiadott tízet a rajzaim közül réznyomatban, száz példányban, amelyet a sajtó olcsón átvett. Onnantól kezdve fizetett megrendeléseket kaptam ex libris-vázlatok készítésére.

Mindezek után a gyakorlatban is el akartam sajátítani azokat a grafikai és nyomtatási eljárásokat, amelyekkel a fent említett könyvgyűjteményben ismerkedtem meg. Erre egy kis nyomdában és litográfiai műhelyben nyílt lehetőségem, ahol a vezető engedélyével a szabadidőmet eltöltöttem. A tájakat ábrázoló skicceimet hamarosan már magam is kőre tudtam rajzolni és nyomtatni. – Végül részt vehettem egy tanulmányúton, amelyet a magyar könyvnyomdák és kiadók szövetsége az ún. „Bugrá”-ra, a lipcsei nemzetközi könyvművészeti és grafikai kiállításra szervezett.²⁵ Éppen túl voltam az érettségimen, és noha az ugyanezekben a napokban Szarajevóban eldőrdült lövések elkomorították a világot, apám megengedte, hogy elutazzak.

A háború kitörése

Ez volt az első nagyobb külföldi utam, ha eltekintek az apámmal a bécsi művészeti múzeumokba tett látogatástól, valamint egy internátus által szervezett gyalogos kirándulástól, amelynek során Tirolból a Felső-Engadinon és az olasz tavakon át a Simplon-hágó fölött jutottunk Svájcba. Miután áttanulmányoztam a kiállított könyveket és a grafikai eljárások

²³ Elárverezett pécsi könyvtár. *Pécsi Napló*, 1914. április 1., 3.

²⁴ Hajdu Imre (1884–1975) – a Pécsi Kerületi Munkásbiztosító Pénztár ügyvezető igazgatója, Hajdu Gyula (1886–1973) ügyvéd, szociáldemokrata, majd kommunista politikus, egyetemi tanár fivére.

²⁵ „Bugra” – Internationale Ausstellung für Buchgewerbe und Graphik.

kat, elhagytam a könyvnyomdászok társaságát, és először életemben egyedül, saját terveim szerint utaztam tovább. Néhány napot Drezdában töltöttem, túlnyomórészt az elővár (Zwinger) festménygalériájában, ahol a sixtusi Madonna szinte semmilyen, ifjabb Hans Holbein és Lucas Cranach viszont annál mélyebb hatást gyakorolt rám. Pompásnak találtam a városképet a Zwingerrel, az udvari színházzal, a templommal és a kastéllyal. A Zwinger mögötti kis tavon eveztem, és megnéztem az udvari színházban egy Hamlet-előadást, ahol Hamlet dikciójának szász csengésében gyönyörködtem... Végül Hellaerauban megcsodáltam Tessenow épületeit, amelyeket épp akkortájt fejezett be a Dalcrozeiskola számára.

A következő állomás Weimar volt, ahol néhány napot barangoltam. A Goethe-ház hangulata mélyen megérintett; miközben a kis alabástrom mellszobrokat szemléltem Goethe dolgozószobájában, újra elfogott a korábbi, Napóleon iránti és sokak által gúnyolt csodálatom érzése is. És ebben a városban élt egykor egyik kedvenc költeményem, a *Don Carlos* szerzője is. Hogy is sejtettem volna, hogy egyszer még éveket fogok itt eltölteni?

Voltaképpen azt terveztem, hogy Nürnbergben keresztül Münchenbe utazom, hogy eredetiben is láthassam a Régi Képtár könyvekből már olyan jól ismert képeit. Az utolsó júliusi napokat Nürnberg várában és színes gótikus templomaiban töltöttem. Hisz még soha nem láttam középkori építésű városrészt. – És akkor jött hirtelen augusztus 1-jén a hadüzenet, amely azon nyomban véget vetett ezeknek a szép napoknak.

A hazaút nem volt mentes a nehézségektől. Csak néhány nap múlva jutottam el egy zsúfolásig tömött éjszakai vonattal Passauig. Minden állomáson be kellett várunk a szembejövő vonatokat, amelyek teli voltak lelkesen éneklő katonákkal. Végül megérkeztünk, és a Duna-parton ott füstölt a Duna-Gőzhajózási Társaság lapátkerek-meghajtású gőzöse, amelyet jól ismertem egy korábbi, az Alsó-Dunára tett iskolai kirándulásból, s amely három nap alatt Mohácsig vitt. Ott várt rám az öreg kocsisunk a kocsival és a lovakal, és néhány órán belül felbukkant a Mecsek hegység.

Otthon mintha az egész város megváltozott volna. A legtöbb osztálytársam már egyenruhában volt, hiszen mindegyikük idősebb volt nálam legalább egy évvel. Hogy a helyzet komolyságához igazodva én is tegyek valamit, a következő két hónapban, mielőtt az egyetemen elkezdődött volna a tanítás, összetrombitáltam a fiatalabb iskolatársakat, és cserkészcsoporthoz alakítottunk, amely sokféle feladatot el tudott látni. A Vöröskereszt rögtön hasznunkat vette, segédkezhetünk a déli háborús helyszínek sebesültjeinek szállításában. Aztán a nővéremmel közösen kaptunk munkát a Hadsegélyező Hivatalban, a főispán irodájában. Ott arany eljegyzési gyűrűket cseréltek be vasgyűrűkre, és vastag pamutból kötött ér- és térdmelegítőket gyűjtöttek, hogy továbbadják őket a város három ezredének. Így telt el a két hónap, mielőtt október elején beiratkozhattam a budapesti műszaki egyetem építészeti karára.

Az építészeti tanulmányaim kezdetei nagy csalódást jelentettek. Az első félévben semmi olyan nem volt, aminek köze lett volna az építészethez, és a másodikban is csak kevés. Ehelyett az „akadémiai” munka keményebb volt, mint a reáliskola utolsó éveiben, minden nap késő estig dolgoztam, szabadidőm pedig, hogy múzeumokba, koncertekre járjak vagy szabadon rajzoljak és fessek, csak vasárnaponként volt. Az egyetlen tárgy, amely érdekelt, az antik formátan volt, és a tanszék adjunktusával, dr. Lechner Jenővel²⁶ hamarosan össze is barátkoztam. A híres építész, az akkortájt elhunyt Lechner Ödön unokaöccse volt, aki a magyar nemzeti romantika vezéralakjának számított. Ő maga a romantika utáni neoklasszicizmus szellemében dolgozott, és nem volt ellenére, ha kevés szabadidőben egyszerűbb rajzokkal segédkeztem neki a tervpályázatoknál. Így mégiscsak korán kapcsolatba kerültem az építészeti munkával. Köszönettel tartozom az északmagyar–lengyel rene-

²⁶ Lechner (1942-től Kismarty-Lechner) Jenő (1878–1962) – építész, építészettörténeti író, egyetemi oktató, Lechner Ödön (1845–1914) unokaöccse.

szánszról írott doktori disszertációjáért is; ez ébresztette fel az érdeklődésemet a művészet-történeti kutatások iránt, amely később aztán az övével rokon területre vezetett.

Tanulmányaimnak ez az első felütése csak rövid ideig tartott. A második szemeszter végén elértem a szolgálatköteles életkort, és behívtak a tüzérséghez technikusként, noha az egészségügyi vizsgálatot végző katonai orvosok nem értettek egyet abban, hogy alkalmas vagyok-e a fegyveres szolgálatra. 1915 nyarán egy tábori tüzérségi egységhez osztottak be Eszéken, Horvátországban, egy óra vonatútra déli irányba Pécestől, a Dráva mellett, ahol apám majdnem minden vasárnap meg tudott látogatni. A kétségek mindazonáltal jogosnak bizonyultak. Egy különösen megerőltető lovas gyakorlat után magas láz kapott el. A katonai kórházban töltött néhány hét után tüdőcsúcshurutot állapítottak meg, és el kellett bocsátaniuk a szolgálatból.

A betegség éve

A következő két évet a Magas-Tátrában, a „Tátra-otthon” panzióban töltöttem, a széplaki tüdőszanatórium szomszédságában és főorvosának kezelése alatt. A környék óriáserdeiben azonban, amelyeket oly jól ismertem a Csorba-tónál töltött nyarokról, érkezésem előtt néhány nappal nagy kárt okozott egy ciklon. A hosszú fatörzsek ledöntve és összevissza heverték, gyakran gyökerükkel az ég felé, és a villamos szárnyvasút póznái is osztoztak a sorsukban. Mindent vastag hó fedett. A szanatóriumot a poprádi állomásról csak szánkóval lehetett megközelíteni, az autóúton, amelyről valamelyest letakarították a havat.

Csak sok évvel később tudtam meg, amikor meglátogattam az orvosomat, mennyire beteg is voltam tulajdonképpen, és hogy ő akkoriban aligha mert reménykedni a teljes felépülésemben. A fejlődésem szempontjából mindazonáltal értékes volt ez a két év, amelyek során erőfeszítéseket tettem, hogy egészséges legyek, és hogy újra kezdhesek valamit az életemmel. Sokféle emberrel kerültem kapcsolatba, ennek következtében pedig az emberismeretem is fejlődött; sokat tudtam olvasni, rajzolni és festeni, és végül a második évben, amikor már szabadon mozoghattam, közelebből megismertem a szászok által lakott Szepességet, ezt a karakteres országrészt, régi kultúrájával és építészetével. Ez a környék már korábban, a 17–18. századi szabadságharcok történetével lenyűgözött.

Az olyasfajta emberekkel való érintkezés, amilyenekkel addigi életemben sosem találkoztam, nem volt mindig pozitív. A korábban említett társadalmi távolságtartás, amelyhez Pécssett hozzászóltam, itt egészen eltűnt, különösen a fiatalság körében, akik nagyon bajtársiasan éltek együtt. Felejthetetlen számomra a fiatal, mindig vidám Tarcsányi Vili,²⁷ egy korán elárvult fiú, akinek az apja balesetben halt meg. Őt harminc évvel később katonatisztként és a nyilasok rövid türannisza elleni összeesküvés vezetőjeként végezték ki, röviddel azelőtt, hogy a nyilas rémuralom összeomlott volna... De találkoztam a korlátozott magyar dzsentri társadalmi réteg tagjaival is, akikről korábban csak hallomásból volt tudomásom. Pedig hát ez a réteg viselte a legfőbb közéleti pozíciókat a megyékben és a minisztériumokban egyaránt, a réteg, amely azon dolgozott, hogy az országot a szakadék szélére vezesse, egyrészt a nemzetiségek háttérbe szorításával, a saját iskolák elvételével, másrészt a mezőgazdasági és ipari munkásság elnyomásával, akiktől megtagadták a szavazati jogot. A panzióban tipikusan ebbe a kategóriába tartozott a Magyar Királyi Koronaórség fejszerűséssel kezelt főparancsnoka.²⁸

Ott voltak azonban a másik oldal képviselői is, a radikális ellenállásé, amellyel már Pécsen és első egyetemi évem alatt érintkezésbe kerültem. Volt egy egyetemi oktató a fe-

²⁷ Tartsay Vilmos (1901–1944) – katonatiszt, a második világháború alatti katonai ellenállás egyik szervezője és mártírja.

²⁸ Ebben az időben Kubinyi György (1868–1945) ezredes volt a koronaórség parancsnoka.

leségével, és három szétválaszthatatlan fővárosi tanítónő, őket mind viszontláttam a későbbi életemben. És itt találkoztam első alkalommal a magyar szociáldemokrácia egyik vezető személyiségével, a *Népszava* pártújság szerkesztőjével, Kunfi Zsigmonddal és feleségével, akikkel rögtön összebarátkoztam.

Végül itt kezdődött ifjúságom nagy szerelme Mártival, amely teljes hat évig tartott, míg az éveken át tartó távolság akadályai fokozatosan ki nem oltották...

Gyógyulás

1916 novemberében 86 évesen meghalt az öreg császár és király, I. Ferenc József, és néhány nappal ezt követően megjelent a szanatóriumban egy magas rangú katonatiszt, aki minden beteg katonai személyt és az ott állomásozó síkiképzési egységeket felesketett az új uralkodóra, IV. Károlyra. Mihelyst lezajlottak a koronázás tradicionális ceremóniái – amelyekben a mi parancsnokunknak is szerepe volt –, a fiatal császár a katonai vezetés egységeibe való személyes közbeavatkozással próbált javítani az egyre rosszabbá váló háborús helyzeten. Egy a főparancsnokságtól érkező császári küldöttség végiglátogatta a monarchia összes szanatóriumát és üdülőotthonát, és kiosztotta a parancsot minden vélt „lógósnak”, tekintet nélkül az illető egészségi állapotára, hogy jelentkezzen a korábbi egységénél. Pécsre utaztam, és inkább a városi vezetés katonai referensénél jelentkeztem, aki megnyugtatót, hogy az alkotmány szerint senkit nem vihetnek el katonai szolgálatra a felelős hatóságok megkerülésével. Az egészségi állapotomat egyébként épp egy hónappal korábban ellenőrizték a budapesti helyőrségi kórházban, ahol továbbra is szolgálatra alkalmatlannak nyilvánítottak. A polgármester²⁹ és a főispán³⁰ erre tiltakozást nyújtottak be a törvényellenes beavatkozás ellen a védelmi minisztériumnál, mire én mindössze pár nap elteltével visszatérhettem a Tátrába.

1917 késő tavaszán tettem még egy kirándulást a Szepesség reneszánsz városkáiba, előtanulmányként a művészettörténeti munkához, amelyet a pécsi reneszánsz művészet emlékeiről szándékoztam írni. Aztán végérvényesen elhagytam a Tátra-otthont, és Pécsen töltöttem a kora nyarat, szorgalmasan foglalatalkodva a kijelölt témával, közben pedig szoros kapcsolatba kerültem a művészettörténetileg magasan képzett pappal, dr. Szőnyi Ottóval,³¹ a püspöki könyvtár és a hozzá tartozó kótár őrzőjével. A munkát csak a következő tavasszal tudtam ideiglenesen lezárni, egy hosszabb esztergomi, a magyar hercegérsek székhelyén tett látogatást és további, a budapesti nemzeti múzeumban folytatott tanulmányokat követően. Az első eredmény egy előadás volt a Magyar Archeológiai és Antropológiai Társaságban, amely aztán felvett rendes tagjai közé.³²

A nyár közepét újra a Csorba-tónál töltöttem, ahol tovább erősödtek személyes kapcsolataim a politikai baloldal képviselőivel. Itt kezdődött többek között sok évtizeden át sértetlen barátságom Halasi Bélával,³³ a Radikális Párt fiatalabb generációjának tagjával, aki akkoriban a magyar kereskedelmi szövetség titkára volt, de szoros barátságot ápolt a szociáldemokrácia vezető értelmiségével is. Halasi révén kerültem magam is a parlamenten kívüli ellenállás vezetőinek baráti körébe, és az ősz folyamán az egyik legfiatalabb tagként léptem be a Radikális Pártba.

²⁹ Nendtvich Andor (1867–1951) – Pécs polgármestere 1906 és 1936 között.

³⁰ Visy László (1854–1935) – Pécs főispánja 1911 és 1917 között.

³¹ Szőnyi Ottó (1876–1937) – katolikus pap, régész, levéltáros, művészettörténész, a Pécsi Püspöki Joglyceum tanára, a Pécsi Városi Múzeum igazgatója.

³² A „Szatmári György tabernákulum a pécsi székesegyházban” címen megtartott előadáshoz lásd Mendöl Zsuzsa: *Forbát Alfréd (1897–1972)*. Pécs, Pannónia Könyvek, 2008. 24.

³³ Halasi Béla (1887–1965) – közigazdász, az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés (OMKE) titkára, a Tanácsköztársaság után emigrált; 1939-től az USA-ban élt.

A forradalom előtt

1917 októberében két éves megszakítás után újra folytathattam az építészeti tanulmányaimat. Fiatalabb évfolyamba kerültem, egy másik pécsi építészhallgatóval, Molnár Farkassal³⁴ egy csoportba, aki később követett a Bauhausba, Weimarba, hogy aztán a konstruktivista periódus művészileg legjelentősebb magyarországi építészévé fejlődjön. Ezt hallgatóévei alatt még alig lehetett sejteni. Vézna fiú volt, akinek a kemény tanulmányok nehezeze estek, és aki soha nem tudott komolyan venni semmit: „dadaista” volt egy olyan korszakban, amikor a dada épphogy csak megszületett... Ráadásul a Szent Imre Kollégiumban lakott, amelyet szigorúan katolikus alapítvány tartott fenn, s amelynek fegyelmét nehezen tudta elviselni. Weimarban még találkozni fogunk vele. – Az évfolyamhoz tartozott a budapesti műszaki egyetem első női hallgatója is, Hatvany Tony,³⁵ akivel később a müncheni műszaki egyetemen találkoztam újra. A budapesti üzleti arisztokrácia egyik legkultiváltabb családjához tartozott, amelyhez két művészileg jelentős unokatestvér, a festő Ferenc és az író Lajos is tartozott.

Lechner örült, hogy viszontláthat. Egyedül vitte a tanszéket, minden asszisztense katonai szolgálatban volt, és rögtön megkérdezte, hogy nem szeretnék-e nála dolgozni, a fiatalabb évfolyamokért felelős asszisztensként. Örömmel egyeztem bele, a szolgálatot a tanulmányaim mellett láttam el – és az egyre aktívabb politikai tevékenységem mellett, amely az estéimet egyre jelentősebb mértékben vette igénybe. A vasárnapok maradtak társasági életre és rajzolásra, festésre.

Az 1918-as forradalom előkészítésében fontos szerepet játszó Galilei Kör, a baloldali egyetemi és főiskolai ifjúság szerveződése a korábban említett Társadalomtudományi Társaság hatása alatt már 1908-ban megalakult; a kör létrejöttét két radikális szabadkőműves páholy is támogatta, köztük a Martinovics-páholy, amely nevét az 1792-es jakobinus összeküvés kivégzett vezérére³⁶ kapta, s amelynek tagjai között ott volt az egész szociológusi elit és a szociáldemokrácia vezető értelmisége is. A kör a szociológusok „szabad iskolájával” közösen tevékenykedett, és a szocialista szakszervezetek beleegyezésével átvállalta a munkásság politikai irányítását és képzését. A kör a szociáldemokráciánál baloldalibb felfogást képviselt. Emellett 1914 tavaszán, a háború kitörése előtt nem sokkal a szociológusok körének politikai szervezeteként létrejött a fentebb már említett Polgári Radikális Párt.

Figyelemre méltó az a meglepően súrlódásmentes együttműködés, amely a két parlamenti képviselőt nélküli ellenzéki csoportosulást, a radikálisokat és a szociáldemokratákat jellemezte abban az időszakban, minden teoretikus véleménykülönbségük dacára szem előtt tartva a közös célokat: mindenekelőtt a közélet megszabadítását a feudális maradványoktól, valamint a polgári demokrácia kivívását. A demokráciáról alkotott elképzelésükhöz hozzátartozott a nemzeti kisebbségek egyenjogúsításának terve, egészen az ország politikai struktúrájának átalakításáig menően, a különböző népek föderációjának létrehozását szorgalmazva, ami fontos pont volt a radikálisok vezetője, Jászi Oszkár programjában. Jászi politikai barátai közé tartozott Octavian Goga is, a román kisebbségek parlamenti képviselője.³⁷

³⁴ Molnár Farkas és Forbát Alfréd kapcsolatát a következő monográfiák részletesen tárgyalják: Mendöl Zsuzsa: *Forbát Alfréd (1897–1972)*, i. k., valamint Ferkai András: *Molnár Farkas*, Budapest, TERC, 2011.

³⁵ Hatvany Antónia (1894–1974) – Hatvany-Deutsch József és Laczkó Fanny leánya, Hatvany Lajos és Hatvany Ferenc unokatestvére. Az Egyesült Államokban 1924-ben jelent meg Frances Kellorral közösen írt *Security against War* című kétkötetes műve.

³⁶ Martinovics Ignác (1755–1795) – ferences szerzetes, egyetemi tanár, a hazai jakobinus szervezkedés egyik vezetője. 1794-ben vették őrizetbe, s négy társával együtt 1795-ben végezték ki.

³⁷ Octavian Goga (1881–1938) költő, politikus nem volt a magyar parlament tagja.

A Galilei Körbe való belépésemnek mindenekelőtt az volt a célja, hogy a sokoldalú kurzusaikon részt véve pótoljam meglehetősen hiányos politikai és szociológiai ismereteimet. Pikler Gyula,³⁸ a fővárosi statisztikai hivatal vezetője például előadásorozatot tartott az angol Henry George-ról, a földreformmozgalom atyjáról, különös tekintettel a szocialista eszmékhez közel álló gondolataira. Szorosabban kapcsolódott az aktuális politikai helyzethez, az utolsó háborús évek lázadásra kész atmoszférájához a római Spartacus-felkelésről tartott történelmi előadás, amelyet a Nemzeti Múzeum osztályvezetője, a Strzygowski-tanítvány Supka Géza³⁹ tartott, akinek személye rám és minden hallgatójára lebilincselően hatott. Amikor Supka a Radikális Párt első jelöltjeként megmérgette magát a parlamenti választásokon, én is ott ültem a választási irodában. Idős, mozgásképtelen, ám választójoggal rendelkező embereket hoztak el lakásaikból és fuvaroztak konflison a választási helyiségbe. Őrjáratoztak az ellenzék választási gyűlésein, és vitákat provokáltak az ellenzéki párt egyik képviselőjével, az idős gróf Apponyi Alberttel, aki korábban oktatási miniszterként megtagadta a nemzetiségiektől a saját iskolákat. A választás elveszett, én azonban megnyertem Supka évekig tartó barátságát, aki a Radikális Párt *Világ* című újságjánál, amelynek másodszerkesztője volt, hallgatói politikai referensként alkalmazott. A szerkesztőségben újra találkoztam egy pécsi újságíróval, Magyar Lajossal⁴⁰ is, akivel diákkorunkban barátok voltunk, s aki később a szovjet-orosz Borogyin missziójának segéd-tisztje lett, Csang Kaj-sek mellett, majd a sztálini terror áldozatává vált.

A Galilei Kör kulturális tevékenéseit mindeközben egyre inkább politikaiak váltották fel, többek között illegális békepropagandát szervezett. Duczynska Ilona,⁴¹ egy lelkes és aktív diák kifüggesztett egy listát, amelyre mindazok a tagok felírhatták a nevüket, akik adott esetben készek lennének békefelhívásokat terjeszteni a katonák körében – akiknek akkoriban nem volt szükségük túl sok győzködésre... Én is aláírtam.

A karácsonyi napokat a Tatra-otthonban töltöttem, hogy kipihenjem magam kicsit. Ott kaptam a figyelmeztetést, hogy egy darabig maradjak is ott, mert a rendőrség érdeklődött utánam a panzióban. De semmi nem történt, azon kívül, hogy megtudtam, a rendőrség különböző laktanyákban háború elleni röpcédulák százait kobozta el, és hogy a szálak a Galilei Körhöz vezettek, amelynek tevékenységét [1918.] január 12-én betiltották. Körülbelül harminc tagot vettek őrizetbe, az élen Duczynskával Ilona és barátjával, Sugár Tivadarral.⁴² – Visszatérésem után a betiltott egyesület vezetőségével a legnagyobb elővigyázatosság mellett találkoztunk a második vezetőnk, Rudas Zoltán⁴³ lakásán, aki később a tanácskormány tagja lett. Ennek ellenére heteken keresztül nem merészkedhettünk a találkozóhelyünk közelébe anélkül, hogy ne tűnt volna fel egy utcasarok mögül egy hamarosan ismerőssé váló figura.

³⁸ Pikler J. Gyula (1864–1952) – orvos, statisztikus, a Budapesti Statisztikai Hivatal aligazgatója.

³⁹ Supka Géza (1883–1956) – író, régész, művészettörténész, 1916–1917 között a művészettörténész Josef Strzygowski asszisztenseként a régészet és művészettörténet előadója a bécsi egyetemen.

⁴⁰ Magyar Lajos (1891–1940) – író, újságíró. A Tanácsköztársaság bukása után börtönbüntetésre ítélték, majd fogolycsera útján 1922-ben a Szovjetunióba került. Az 1920-as évek közepén Mihail Borogyin (1884–1951) mellett a kínai szovjet misszió tagja. A sanghaji szovjet főkonzulátus ellen 1927. november 7-én intézett támadás idején Magyar Lajos irányította a védelmet.

⁴¹ Duczynska Ilona (1897–1978) – újságíró, nyelvész, történész, a Galilei Kör tagjai ellen 1918 szeptemberében indított per egyik elítélte. A perhez lásd Csunderlik Péter: „Beszéljünk mi is oroszul, cselekedjünk mi is oroszul!” Az 1917-es oroszországi forradalmak hatása a Galilei Körre. *Történelmi Szemle*, 2018/3. szám. 433–442.

⁴² Sugár Tivadar (1897–1938) – orvostanhallgató, a Galilei Kör tagjai ellen indított perben őt is elítélték. A Tanácsköztársaság után emigrált. A sztálini megtorlások áldozata lett.

⁴³ Rudas Zoltán (1893–1947) – jogász, a Galilei Kör tagja, a Tanácsköztársaság idején többféle tisztséget töltött be. Miután 1937-ben önként hazatért az emigrációból, 15 évnyi fegyházbüntetésre ítélték. Kormányzói kegyelemmel szabadult 1940-ben.

Az elítéltek közül öt ellen hazaárulás miatt indítottak bírósági eljárást, a tárgyalásra összehívottak között került sor; csak néhány hozzátartozó és bizalmas ember vehetett részt rajta. Egy a katonai bírósághoz beosztott rokonom segítségével azonban ott lehettem. A kihallgató szigorú büntetést követelt. Duczynska csodásan védekezett, a híres ügyvéd, Baracs Marcell⁴⁴ pedig felülmúlta önmagát. Csak a két fővádlottat tudták elítélni. Az ítélet megszületett: a kilenchnapos vizsgálati fogság beszámításával további két, illetve három év börtönt kaptak, böjti napokkal és sötét cellával súlyosbítva – az elítéltek mindazonáltal a forradalomnak köszönhetően már néhány héttel később szabadulhattak.

A Radikális Párt párthelyiségében csak ritkán jártam; egy baráti körrel azonban, amelynek a legtöbb vezetőségi tag is része volt, esténként egy kávézóban találkoztunk. Egy este innen mentünk együtt arra a pártülésre, amelyen Jászi fontos bejelentést készült tenni. Sokáig váratott minket, a nyugtalanság egyre nőtt. Aztán végre megérkezett, és komoly arccal számolt be arról, hogy találkozója volt gróf Károlyi Mihállyal, annak a pártnak a vezetőjével, amely a régi függetlenségi pártról vált le. Károlyi a találkozón bejelentette, hogy pártja készen áll politikai szövetséget kötni a Radikális Párttal, egyúttal hajlandó csatlakozni a párt minden demokratikus célkitűzéséhez, a nemzetiségiek kérdésében is. Jászi azt javasolta, fogadjuk el az ajánlatot, annál is inkább, mert az volt a benyomása, Károlyi a messzemenőkéig megbízható. A párt számottevő vita nélkül csatlakozott Jászi véleményéhez. Így történt, hogy jelen lehettem a legfontosabb határozatnál, amelyen az októberi forradalom későbbi történései alapultak.

1917–18 telén erősen igénybe vett még egy hallgatói politikai esemény. A diákságnak az a része, amely nem tartozott sem a reakciós katolikus hallgatói szervezethez, sem a politikailag radikális Galilei Körhöz – noha az egyre inkább balra orientálódott –, megalapította az IPIOSZ-t,⁴⁵ az értelmiségi fiatalok országos szövetségét. A Galilei Kör vezetése engem delegált a szövetség elnökségébe. A szervezet főleg hallgatói jóléti kérdések rendezésére jött létre. A háború utolsó évében egyebek mellett az élelmezési helyzet is kezdett kritikussá válni, és azzal próbálkoztak, hogy plusz adagokat eszközöljenek ki a diákság számára. Nekem jutott a feladat, hogy egy delegációt a mezőgazdasági minisztérium államtitkárához vezessek, ahol a kérésünk meghallgatásra is talált. El lehet képzelni apám remülését, aki másnap Pécssett ilyen összefüggésben olvasta a nevem az újságban. Azt hitte, hogy minden időmet szorgalmas tanulással töltöm az egyetemen... A szövetséghez tartozott egy protestáns és egy református [így!] hallgatói szervezet is, mindkettőt egy-egy szabadelvű lelkész képviselte. A politikamentes arcukat dacára is kialakult mindenféle vitás helyzet, s jó néhány vég nélküli éjszakai ülést jelentett számomra, akit az ellenfelek általában közvetítőnek választottak, míg újra helyreállt a béke. Hét évvel később egy budapesti átutazás során a vasútállomáson találkoztam az egykori református lelkésszel, aki közben szuperintendáns lett románná vált hazájában, Erdélyben.⁴⁶ Elmesélte, milyen nagy bizalommal álltak akkoriban a békítő munkámhoz...

1918 májusában a szétesés első jelei mutatkoztak a hadseregben. Egy Pécsre áthelyezett szerb nemzetiségű ezred fellázadt, és csak egy boszniai mohamedán többségű ezred

⁴⁴ Baracs Marcell (1865–1933) – ügyvéd, fővárosi törvényhatósági bizottsági tag, 1927–1931 között demokrata párti országgyűlési képviselő.

⁴⁵ IPIOSZ – Intellektuális Pályák Ifjúságának Országos Szövetsége. Az 1917 ősze és 1918 tavasza között működő szövetség elnöke Deme László református lelkész, a Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség titkára volt. Lásd Ladányi Andor: *Az egyetemi ifjúság az 1918–1919. évi forradalmak időszakában*. In: *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon 1918–1945*. Szerk.: Szabó Ágnes. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 23.

⁴⁶ Valószínűleg Makkai Sándorról (1890–1951) lehet szó, aki 1926 és 1936 között töltötte be az Erdélyi Református Egyházkerület püspöki tisztét.

bevonásával lehetett legyőzni őket.⁴⁷ A panzióbeli szobám egy kaszárnya udvarára nézett, és kihallgathattam a napi parancsok minden szavát. Így tudtam meg a napi parancsból, amelyet elrettentésül olvastak fel, hogy az ezredet büntetésből megtizedelték. A szüleim Pécsen hallották a kivégzési sortüzet a közeli vágóhid felől, ahol agyonlőtték a katonákat. Egy Pécsen élő tehetséges szerb nemzetiségű fiatal festő barátomat, Petar Dobrovićot,⁴⁸ aki később a belgrádi akadémia professzora lett, feljelentették a hatóságnál, mert állítólag egy utcasarkon állva odakacsintott az átvonuló lázadóknak. Halálra ítélték, de – ahogy tizenhét évvel később maga mesélte el nekem – kiszabadult, mert a halálos ítéletét rossz keresztnévvel állították ki...

Nem zárhatom le az emlékezéseim első szakaszát anélkül, hogy ne említsem meg találkozásomat Magyarország legnagyobb forradalmi teoretikusával, a magyar népi könyvtár alapítójával és a fővárosi könyvtár vezetőjével, Szabó Ervinnel. A Galilei Körben kaptam az üzenetet, hogy Szabó szeretne találkozni velem. A lakásában látogattam meg, mert már hetek óta súlyos beteg volt. Nagyon barátságosan fogadott, mély karosszékben ülve; soha nem fogom elfelejteni meleg, mély tekintetét. Új szocialista kiadót akart alapítani, a Fáklyát, és megkért engem, akinek látta nemrég publikált ex librisét, hogy tervezek hozzá emblémát. Néhány nappal később elvittem neki a rajzot, tetszett neki, és fel akarta használni. De a kiadó sosem jött létre, és Szabó már nem érte meg a forradalmat...

Ez volt az utolsó nyaram a Csorba-tónál, ezúttal a pécsi reneszánsz művészetről szóló, immár elkészült munkám publikálásra való előkészítésével foglalatoskodtam.⁴⁹ A baráti körből sokan voltak ott ezen a nyáron, köztük a forradalmi kormány néhány későbbi minisztere és államtitkára: a szociáldemokraták közül Kunfi a feleségével és a sógorával, Rónai Zoltánnal, a radikálisoktól Szende Pál, Halasi és az író Biró Lajos a családjával. Sigmund Freud, valamint egy másik törzsvendég, az építész Vágó József sem hiányzott, aki később Genfben a népszövetségi épület versenyén Le Corbusier és más, hasonlóan nagy nevet megelőzve nyert. Egész nap a rajztáblájánál ült, amelyet kiállított a tűző napra. Feltűnt a három elválaszthatatlan tanár is, és megkértek, mutassam be őket az oly híres politikusoknak. Egyikük nem sokkal később Rónai Zoltán felesége lett...

Szeptemberben elhatároztam, amit már jó ideje fontolgattam, hogy otthagynom a budapesti műszaki egyetemet, amelynek nem volt városépítész-tanára, és tanulmányaimat Münchenben, a széles körben ismert Theodor Fischernél⁵⁰ folytatom. Ez a politikai tevékenységem végét is jelentette, amely majdnem eltérített a szakmámtól. 1918. október 2-án hagytam el Magyarországot, három héttel a forradalom kitörése előtt. Ugyanezen a napon temették el Szabó Ervint...

PÁLFY ESZTER fordítása

⁴⁷ A 6. gyalogezred pécsi pótzászlóaljának 1918. május 20-i felkeléséhez lásd Farkas Márton: Katonai felkelés Pécsen 1918. májusában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1963/3. szám. 412–423.

⁴⁸ Petar Dobrović/Dobrovits Péter (1890–1942) – festőművész, magyarországi szerb politikus, az 1921. augusztus 14-e és augusztus 21-e között fennálló Baranya-bajai Szerb-Magyar Köztársaság elnöke. Ezt követően a megalakuló jugoszláv állam egyik legfontosabb festője lett.

⁴⁹ Lásd Forbát Alfréd: A pécsi székesegyház Szathmári-oltára. *Archaeológiai Értesítő*, 1918–1919. (Új Folyam, XXXVIII. kötet) 42–56.

⁵⁰ Fischer, Theodor (1862–1938) – a müncheni Technische Hochschule professzora.